

ЗАСТОСУВАННЯ КАТЕГОРІЇ «КОНЦЕПТ» У ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧОМУ АНАЛІЗІ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ

APPLICATION OF THE CATEGORY "CONCEPT" IN THE LITERARY ANALYSIS OF A WORK OF ART

Ступницька Н.М.,

orcid.org/0000-0002-7560-0049

кандидат філологічних наук, доцент,

*доцент кафедри іноземних мов професійного спрямування
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

Ткаля І.А.

orcid.org/0000-0002-3988-3141

кандидат філологічних наук, доцент,

*доцент кафедри іноземних мов професійного спрямування
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*

У статті стверджується, що особливістю наукового процесу сьогодення є розповсюдження кроснаукових досліджень. Необхідність розуміння світу, що швидко змінюється і поглибленого вивчення людської особистості зумовлює розвиток міжгалузевих розвідок і появу таких термінів, як «концепт».

Представлений огляд наукових досліджень свідчить про активні спроби дати визначення терміну «концепт». Труднощі у визначенні цього поняття, різноманітність думок з приводу цієї категорії свідчить про складність і багатовимірність його структури.

Зазначається, що концепт має враховуватися при літературознавчому аналізі художнього тексту. У статті говориться, що текст має дуалістичну структуру, що полягає у комбінуванні світосприйняття автора та читача. Стверджується, що саме завдяки концепту твори художньої літератури зберігають свою актуальність і знаходять відгук у наступних поколіннях. Для глибокого розуміння тексту, з'ясування світоглядної картини світу письменника та особливостей її еволюції треба використовувати концептний аналіз. До образів твору належать не тільки персонажі – люди, які зображені у творі, – до цієї категорії належать усі явища та предмети, що описані у тексті. Дослідження категорії образу тривають, науковці намагаються якнайточніше визначити його зміст. У статті стверджується, що образ являє собою певний концепт, який здійснює вплив на читача.

У дослідженні зазначається, що твір є набором концептів, що являють собою певну систему. Концепти також не існують окремо одне від одного, вони утворюють відповідну систему.

Систему концептів, що притаманна одному літературному твору називають концептосферою. Закцентовано, що концептосфера має змінний характер, зберігаючи при цьому цілісність. Кожному автору властива власна концептосфера. Виявлено взаємозв'язок між концептом і менталітетом. Менталітет виявляється через ключові концепти, притаманні носіям певної культури. Національна культура знаходиться у взаємозв'язку із концептом, якщо урізноманітнюється культура народу, то й структура концепту стає комплексною.

Зазначено перспективність подальших наукових розвідок у царині концепту та концептосфери як кроснаукових і комплексних категорій.

Ключові слова: науковий процес, кроснаукове дослідження, міжгалузевий, концепт, багатовимірність, літературознавчий аналіз, дуалістична структура, концептосфера, менталітет.

The article argues that a feature of the scientific process today is the spread of cross-disciplinary research. The need to understand the rapidly changing world and in-depth study of the human personality determines the development of interdisciplinary explorations and the emergence of such terms as "concept".

The presented review of scientific research indicates active attempts to define the term "concept." The difficulties in defining this concept and the diversity of opinions about this category indicate the complexity and multidimensionality of its structure.

It is noted that the concept should be taken into account in the literary analysis of a literary text. The article states that the text has a dualistic structure, which consists in combining the worldview of the author and the reader. It is argued that it is thanks to the concept that works of fiction retain their relevance and find a response in subsequent generations. For a deep understanding of the text, clarification of the writer's worldview, and the features of its evolution, it is necessary to use conceptual analysis. The images of the work include not only the characters—people depicted in the work – this category includes all the phenomena and objects described in the text. Research into the category of image continues, and scientists are trying to determine its content as accurately as possible. The article argues that the image is a certain concept that influences the reader.

The study notes that a work is a set of concepts constituting a particular system. Concepts also do not exist separately from each other, they form a certain system.

The system of concepts inherent in one literary work is called the conceptsphere. It is emphasized that the conceptsphere has a variable nature while maintaining integrity. Each author has their own conceptsphere. The relationship

between the concept and mentality is revealed. Mentality is manifested through key concepts inherent in the bearers of a certain culture. National culture is interconnected with the concept, if the culture of the people is diversified, then the structure of the concept becomes complex.

The prospects for further scientific explorations in the field of concept and conceptosphere as cross-scientific and complex categories are outlined.

Key words: scientific process, cross-disciplinary research, interdisciplinary, concept, multidimensionality, literary analysis, dualistic structure, conceptosphere, mentality.

Постановка проблеми. Сучасні особливості розвитку суспільства призводять до поширення міждисциплінарних досліджень, що й обумовлює появу таких термінів, як «концепт». Поняття «концепт» активізувалося у науковому дискурсі у кінці ХХ на початку ХХІ століття, що й обумовлює певну його несталість. Науковці досліджують і роблять спроби дефініціювати його, що призводить до розширення спектру досліджень і труднощам у чіткому визначенні цієї категорії. Кожній галузі науки притаманний власний методологічний апарат, особливий погляд на функціонування мови і культури, що обумовлює появу таких понять, які існують у багатьох науках і дають поштовх для подальших наукових розвідок.

У роботі зазначено, що образ є тим компонентом структури тексту, на базі якого доречно продемонструвати особливості застосування концептного аналізу. Представлені висловлювання науковців на категорію образу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досліджень, що присвячені вивченню поняття концепту, свідчить про його багатоплановість та комплексність, адже намагання дати чітке визначення неодмінно наштовхується на неможливість охопити усі грані цього терміну. Так, В. Л. Іващенко акцентується на наступних напрямках осмислення поняття: лінгво-логіко-філософський; психологічний і лінгвокогнітивний, лінгвокультурологічний та лінгвопсихологічний. Багатокомпонентність цієї дефініції продемонстрована вже у назві цих підходів, вони за своєю природою – кроснаукові. Н. В. Плотнікова [11] розширює це поняття і намагається структурувати його, пропонуючи таку класифікацію: у межах філософської парадигми дослідниця виокремлює власне філософський та логіко-філософський підходи; у рамках логічної парадигми – лінгво-логіко-філософський, логіко-поняттєвий і логіко-семантичний. Осмислюючи це поняття з погляду психологічної парадигми авторка виділяє психологічний, когнітивний та семантико-когнітивний підходи, у межах культурологічної парадигми – культурологічний, лінгвокультурологічний, етнолінгвістичний і інтегративний підходи; існує також і літературознавча парадигма. Т. П. Шестопалова вважає, що концепт

«компенсує недоліки поняття «сенс», поєднуючи у собі логіко-психологічні та мовознавчі категорії. Він містить у собі зіставлення й порівняння, необхідні для віднайдення й осмислення особливих рис об'єкта. Концепт характеризується антропоцентричністю та як «фантомне ментальне утворення» має багатовимірний інтегруючий евристичний потенціал» [17, с. 36]. Дослідниця зробила спробу заналізувати певні напрацювання з вивчення цього аспекту і вважає концепт «ментальним артефактом», «операційною одиницею думки», «безкінечним рухом думки» та доходить до наступного розуміння концепту у царині літературознавства: «За своєю одночасною належністю до структури індивідуальної свідомості та системи знання концепт існує у вигляді «наскрізної теми» в доробку мислителя й культурного діяча, а також як дискурсивна практика» [17, с. 47]. Ж. Краснобаєва-Чорна зазначає, що «у сучасній літературі можна виділити сім інтерпретацій концепту: логіко-філософський (Дж. Кемені, Ч. Пірс, Г. Фреге), власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі), лінгвістичний (В. Гак, В. Звєгінцев, Л. Резников, О. Тараненко, П. Чесноков), лінгвокультурологічний (А. Вежицька, Д. Гудков, І. Захарченко, Л. Іванова, В. Іващенко, В. Красних, В. Маслова), когнітивний (В. Дем'яненко, О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін), психолінгвістичний (О. Залевська, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, І. Штерн, Л. Лисиченко) та літературно-культурологічний (Л. Грузберг, Л. Іванова, О. Кагановська), які відображають складну і суперечливу природу самого концепту і наукового знання про нього» [8, с. 67].

З точки зору В. М. Супруна художній концепт – це «літературознавча категорія, яка через твори красного письменства генералізує і трансформує етноментальний досвід соціуму в інтелектуальну, духовну, психоемоційну та інші матриці особистості, ідейно моделюючи крізь призму індивідуально-авторської картини світу аксіологічні пріоритети потенційного реципієнта, формує його образно-смыслову й когнітивну парадигму» [14, с. 54].

Постановка завдання. Мета даної статті полягає у виявленні комплексної структури художнього тексту та необхідності застосування

для його розуміння категорії концепту. Для досягнення цієї мети ми маємо виконати такі завдання:

- Продемонструвати багатогранність та складність категорії концепту, представивши огляд наукових досліджень цього аспекту;
- Виявити специфіку художнього образу та особливості застосування концептного аналізу цього структурного елементу тексту;
- Розглянути концепти у системі, застосовуючи поняття «концептосфера».

Виклад основного матеріалу. У літературознавстві концепт має враховуватися при аналізі художнього тексту, адже, текст – це розмова автора з читачем, яка має дуалістичну структуру. З одного боку цього утворення знаходиться адресант з його власним світосприйняттям, з іншого – адресат із відповідним бекграундом, що дозволяє повною мірою зрозуміти зміст написаного. Концепти «актуалізують ті рівні значень та смислів, які є цікавими, аксіологічно вагомими для читачів» [13, с. 141]. Саме концепти дозволяють передати національний колорит, особливості світосприйняття певного народу, що подаються у авторському переосмисленні. «Концепт постає перед нами як мовно-культурний феномен, що існує у індивідуальній та колективній свідомості носіїв певного етносу (народу, держави, країни, регіону тощо), відображає менталітет, історію, культуру та досвід, набутий індивідами у процесі трудової діяльності та розвитку суспільства» [6, с. 216]. Аналізуючи художні тексти необхідно враховувати як концепти притаманні епосі, у яку створено твір, так і індивідуально авторські концепти. Використовуючи концепт-аналіз, можна виявити стрижневі аспекти світоглядної картини світу письменника і прослідкувати особливості її еволюції.

Саме завдяки концепту твори художньої літератури зберігають свою актуальність і знаходять відгук у серцях нащадків. З розвитком людського суспільства і зміною світоглядної парадигми відбувається формування нових концептів. Сприйняття того самого тексту може бути різним як у сучасників автора, через різність освітнього рівня та культурних особливостей, так і у наступних поколінь. На нашу думку можна виокремити загальнолюдські концепти, до яких належать, наприклад, «родина», «дім», «батьківщина» тощо, але й вони не є однаковими на рівні перцепції. З одного боку, вони притаманні представникам усіх народів, з другого боку – їх розуміння різняться у залежності від культурних особливостей та традицій.

Одним із компонентів загальної структури художнього тексту, який найяскравіше показує

особливості застосування концептного аналізу, є образ. Слід зазначити, що специфіка художнього образу полягає у тому, що він також має бінарну структуру, адже він є як засобом осмислення існуючої дійсності, так і створення нового, фантазійного світу. Мімітичне ставлення до категорії літературного образу знайшло своє відбиття ще у «Поетиці» Арістотеля, де зазначено, що «завдання поета – говорити не про те, що справді сталося, а про те, що могло б статися, тобто про можливе або неминуче» [1, с. 130]. Літературно-художні образи відрізняються поєднанням об'єктивного і суб'єктивного, що узгоджується із думкою П. В. Білоуса, що «здатність до образотворення закладена в багатозначності слів; слово з його значенням – це вже образ» [3, с. 64], який поєднує самотність творця, особливості його світовідчуття, ментальні і психічні властивості, життєвий досвід. Отже, мислення художніми образами є основою мистецтва, а образність у структурі художнього тексту визначає його мистецьку цінність. На думку Л. І. Беліхової доволіно створених образів нема, їх формування пов'язане зі своєрідним освоєнням навколишнього світу: деякі риси та властивості, притаманні словесному образу, висвітлюють минулі уявлення людини, буквальний смисл яких із плином часу вивітрився [2, с. 23]. Комплексність поняття «художній образ» у літературознавстві зумовлена суспільно-історичними, культурно-науковими чинниками та взаємодією з читачем, який протягом багатьох поколінь є суб'єктом художнього процесу.

Поняття «художній образ» не обмежене лише персонажами – людьми, які зображені у творі. На нашу думку, це поняття набагато ширше, по-перше до нього входять мовленнєві образи (яскраві вирази, влучні порівняння тощо), по-друге, явища чи предмети, що описані у тексті, також входять до образної системи художньої праці. Подібний погляд не є новим, на більш широкому трактуванні цього поняття наголошував ще Г. Гегель. Він першим зацентрувався на естетичному тлумаченні образу і на основному напрямі його вивчення, зауваживши, що образ дозволяє людині побачити об'єкти у їх реальній конкретно-чуттєвій повноті [4, с. 38]. Науковці продовжують дослідження категорії образу, намагаючись якнайточніше визначити його зміст. У тлумаченні словнику української мови зазначається, що «образ є формою відображення дійсності, що народжується або постає в уяві та зображує об'єктивну дійсність» [15, с. 256]. Образ також являє собою певний концепт, який має значний вплив

на читача і у багатьох випадках запам'ятовується краще ніж загальна канва сюжету.

У романі Ш. Бронте «Джейн Ейр» показано образ середньовічної Англії, узагальнений образ шкіл для бідних дівчат (на прикладі школи Лоувуд) і власне людські образи. Для глибшого розуміння усіх цих образів варто використовувати поняття «концепту». Так, читаючи роман, не варто забувати про ті морально-етичні цінності, які були властиві самій письменниці і тогочасному суспільству, адже без цього зрозуміти усю значущість твору для тієї епохи буде неможливо.

Взагалі, будь – який твір являє собою певний набір концептів, які не існують самостійно та незалежно одне від одного, а знаходяться у взаємозв'язку та взаємовпливі. Концепти являють собою частини певної системи, у якій вони функціонують і упорядковуються відповідно до особливостей осмислення і рівня пізнання дійсності певним народом. Т. П. Вільчинська зазначає, що головною засадою «концептуального аналізу є визнання взаємодії концептів, їхньої здатності творити певну цілісність» [5, с. 12]. Ще однією характерною ознакою концептів є динамічність, оскільки вони здатні доповнюватися, змінюватися залежно від рівня розвитку суспільства, існуючих морально-етичних норм і правил.

Загалом систему концептів, що належить одному літературному твору називають концептосферою, яка також набуває змінного характеру, залишаючись при цьому цілісною, де кожен елемент виконує певну функцію. Кожному авторі притаманна власна концептосфера, яка знаходить своє відображення у його творчості. Погоджуються із нами і дослідники І. Нічаєнко та Ю. Кошій, які зазначають, що кожен письменник «вибудовує» свою концептосферу, оскільки, «створюючи художній образ, автор свідомо чи підсвідомо відтворює свою концептосферу та концептосферу героїв. Вона є продуктом культурно-історичного досвіду всієї національної спільноти, до якої належить автор і його індивідуальне світобачення» [10, с. 222]. І. Постолова визначає концептосферу як систему авторських концептів, які «створюються на базі авторської картини світу. Ця картина, у свою чергу, зумовлює систему концептів окремого періоду, циклу творів або окремого твору» [12, с. 8].

Аналіз художнього твору не може обмежитися виключно розбором мовних особливостей, сюжетної лінії та поведінки персонажів, також має враховуватися історична епоха створення тексту і ті часи, що відображаються у творі, власне уся атмосфера твору, тобто усі концепти,

що утворюють цілісну концептосферу художнього продукту. Так, І. Постолова зауважує, що розуміння концептосфери «допомагає, по-перше, розглядати кожен текст або цикл текстів як змістовну художню цілісність, по-друге, членувати її, відокремлюючи ключові та варіативні концепти, по-третє, простежити еволюцію письменницької творчості як еволюцію, тобто динаміку, її провідних концептів» [12, с. 8].

На творення як окремих концептів, так і цілісної концептосфери має безпосередній вплив авторське світосприйняття, тобто менталітет творця художнього твору. На нашу думку, концептосфера є відображенням менталітету письменника, епохи, народу. Концептосфера базується на менталітеті, утворюється саме завдяки ньому, ці категорії взаємообумовлені і не можуть існувати одна без одної. «Концептосфера – це сфера знань народу, її складники формуються на основі пізнавальної діяльності. Менталітет – специфічний спосіб сприйняття й розуміння дійсності, зумовлений сукупністю стереотипів свідомості. Менталітет і концептосфера взаємодіють між собою. Концептосфера зберігається у свідомості націй, а менталітет виявляється через характер, вчинки, комунікацію людей» [9, с. 198].

Розуміння концептів лежить в основі розуміння особливостей світоглядної парадигми певного народу, являє собою аспект духовної культури та духовнотворчого процесу становлення нації. Менталітет знаходить свій вияв через ключові культурні концепти завдяки яким реципієнти складають уявлення про носіїв даного культурного коду та про їх світосприйняття. Національна ідентичність знаходить своє відображення у «психології мислення, яка відображається передусім у мові, а також у розумовій творчості, що впливає з ментальності етносу» [16, с. 84], отже, якщо культура народу урізноманітнюється, то й структура концепту ускладнюється.

Висновки. Викладений у даній статті матеріал дозволяє зробити висновок, що категорія концепту є необхідною складовою сучасного наукового дискурсу і важливим компонентом літературознавчого аналізу тексту. Саме завдяки концепту художні тексти зберігають свою актуальність і породжують подальші наукові дослідження. Концепт існує не відокремлено, а як структурна складова системи, що має назву концептосфера. Складність структури тексту загалом і компоненту зокрема являє царину для подальших досліджень і є перспективним питанням для крос наукових розвідок.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арістотель. Поетика / пер. з старогрец. Борис Тен ; [заг. ред. Л. Д. Гоголев]. Київ : Мистецтво, 1967. 130 с.
2. Белехова Л. І. Образний простір американської поезії: лінгвокогнітивний аспект: дис. ... док. філол. наук: 10.02.04. К., 2002. 462 с.
3. Білоус П. В. Вступ до літературознавства : навч. посіб. Київ : Академія, 2011. 336 с.
4. Білоус П. В. Теорія літератури. Київ: Академвидав, 2013. 328 с.
5. Вільчинська Т. П. Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст. : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 38 с.
6. Врублевська Т. Поняття «концепт» у лінгвокогнітивних дослідженнях: етимологія, основні підходи до визначення. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія. 2014. Вип. 19. С. 213-217.
7. Іващенко В. Л. Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу: автореф. дис. ... д-ра філол. наук. Київ, 2007. 34 с.
8. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе КОНЦЕПТ. Українська мова. 2006. № 3. С. 67-79.
9. Мацьків П. Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів. Рідне слово в етнокультурному вимірі. 2012. С. 197–203.
10. Нічаєнко І., Коцій Ю. Концепт ЖІНКА в творчості Федеріко Гарсія Лорки та його відтворення в українських перекладах В. Вовк. Науковий вісник Східноєвропейського університету імені Лесі Українки. Серія : філологічні науки. Луцьк : Східноєвропейський університет імені Лесі Українки, 2016. № 6. С. 221-225.
11. Плотнікова Н. В. Поняття «концептосфера» та «концепт» у сучасній лінгвістиці. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2020. Т. 31. № 14. С. 91-96.
12. Постолова І. В. Романи Генріха Бьолля про війну: структура і концептосфера : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04. Сімферополь, 2008. 20 с.
13. Сердюк О. В. Особливості вживання художніх концептів КІШКА та СОБАКА (на матеріалі творів художньої літератури). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Філологія». 2015. № 73. С. 140-142.
14. Супрун В. М. Аксиологічна концептосфера жіночої прози української діаспори середини ХХ століття : монографія. Вінниця : ТОВ «Твори», 2020. 416 с.
15. Тлумачний словник української мови. 20 000 слів і словосполучень / ред. В. В. Дубічинський ; уклад.: Н. Д. Кусайкіна, Ю. С. Цибульник. Харків : Книжк. Клуб, 2010. 608 с.
16. Шевель А. О. Ментальність українців крізь призму природи. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія. 2012. Т. 204. Вип. 192. С. 83-86.
17. Шестопалова Т. П. На шляхах синтезу думки (теоретичні засновки спадщини Юрія Лавріненка) : монографія. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 320 с.